

FRANK'IN “YENİDEN DOĞU”SU ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Konuralp ERCİLASUN*

SOME REMARKS ON THE *REORIENT*

Summary

This article deals with Andre Gunder Frank's book named *ReORIENT: Global Economy in Asian Age*. After a brief introduction of the contents of the book, Frank's new view-points are discussed in detail. During this discussion Frank's arguments on World history are compared with the regional studies, such as Central Asian and Chinese studies. At the end, some comments are made on Frank's new approach to the 16th-19th centuries World history which can be summarized as a non-West-centered (indeed Chinese-centered) macro-history.

Andre Gunder Frank'ın *ReORIENT: Global Economy in Asian Age* (Berkeley/LA/London: University of California Press, 1998) adlı 1500-1800 yılları arasında dünya tarihi ve ekonomisini incelediği eseri, basıldıktan sonra büyük yankı uyandırmış ve takip eden yıllarda birçok tanıtım yazısına ve tartışmalara konu olmuştur. Bugüne kadar ABD, Hindistan, Nepal, Çin, Japonya, İngiltere, Fransa, İspanya, Almanya, Yugoslavya ve Hollanda'da eser üzerine tanıtımlar yapılmıştır.¹ Eserin önemli bir yer ayırdığı Türkiye ve Orta Asya'da da bir tanıtım ve tenkidinin yapılması uygun olacaktır. Bu yazıyla söz konusu ihtiyaca cevap vermeye çalışılmıştır.

Eserin içeriğine kısaca bir bakış atmak gerekirse Frank'ın daha Önsöz'den itibaren Avrupa merkezli tarih anlayışının yanlışlarını ve eksikliklerini sıralamaya başladığı görülür. “Avrupa Merkezli Sosyal Teoriye Karşı Gerçek Dünya Tarihine Giriş” başlıklı Birinci Bölümde, Avrupa merkezli tarih anlayışına karşı küresel bir tarih anlayışı oluşturulmaya çalışılır. İkinci Bölüm, “Küresel Ticaret Dönme Dolabı 1400-1800” başlığı taşımaktadır. Bu bölümde dünya on büyük ekonomik

* Yard. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, Kırgızistan.

¹ Andre Gunder Frank hakkında geniş bir bilgi içeren resmî bir internet sitesi bulunmaktadır. Bu sitede Frank'ın hayatı, görüşleri ve eserleri ile bilgilere ulaşmak mümkündür. Frank'ın yazımıza konu olan kitabının tanıtım ve tenkit yazılarının künyeleri de bu sitede bir liste halinde verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için: <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/> ve <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/reorient.html>

bölgeye bölünerek bu bölgelerin birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Bu bölgeler Amerika kıtası, Afrika, Avrupa, Batı Asya, Hindistan ve Hint Okyanusu (Güney Asya), Güney Doğu Asya, Japonya, Çin, Orta Asya ve Rusya ile Baltık bölgeleridir. Bölümün sonunda ise Çin'i merkeze alan bir dünya ekonomisinin özeti yapılmıştır. "Para Dünyada Döner ve Dünyayı Döndürür" başlıklı Üçüncü Bölüm, parayı bir ürün gibi ele alarak bu ürünün dünyadaki akışını incelemektedir. Dördüncü Bölüm, "Küresel Ekonomi: Karşılaştırmalar ve İlişkiler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, dünyanın ekonomik bölgeleri, nüfus, üretim, verimlilik, gelir, ticaret, bilim, teknoloji, ekonomik ve mali kurumlar açısından birbirleriyle karşılaştırılmakta ve bu karşılaştırma sırasında özellikle Avrupa-Asya arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. "Yatay Bütünleşmeci Makro Tarih" adlı Beşinci Bölümde, yazar, dünyadaki benzer olayların eşzamanlılığının bir tesadüf olmadığını vurguladıktan sonra yatay bütünleşmeci makro tarih adını verdiği bir tarih yaklaşımını oluşturmaya çalışmıştır. Altıncı Bölüm, "Batı Niye Kazandı (Geçici Olarak)?" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Batının yükselmesiyle birlikte Doğunun gerilediği fikrine karşı Doğunun gerilemesiyle Batının yükselme imkânını yakaladığı tezi savunulmuştur. Son bölüm olan "Tarihî Sonuçlar ve Teorik Anlamlar" başlıklı Yedinci Bölüm, yazarın eser boyunca savunduğu fikirleri belli bir sistem dahilinde işlediği ve genel bir teoriye ulaşmaya çalıştığı bir sonuç niteliğindedir.²

Eser, 1500'den beri bir dünya ekonomik sistemi varlığına, bu sistemde dünya çapında bir iş bölümü ve çok taraflı ticaret bulunduğu tezine dayanmaktadır. Bu ekonominin, kökleri Afro-Avrasya'nın bin yıl öncesine dayanan, kendi sistemli karakteri ve dinamiği vardır. Bu yapı ve dinamik, Haçlı seferlerinden itibaren Avrupalıları, ekonomik olarak dominant olan Asya ile daha fazla bağlantı aramaya motive etmiştir (s. 52-53).

İncelemenin temel noktası dünya tarihine Avrupa merkezli bakışı eleştirmesi ve onu yıkmaya çalışmasıdır. Frank'a göre Avrupa, sadece kendisinin temas ettiği yerleri temas ettiği zamandan itibaren tarihine dahil etmiş ve bu tarih 19. yüzyıldan itibaren dünya tarihi haline gelmiştir.

Frank'ın ileri sürdüğü 19. yüzyıl ortasında Avrupalıların Avrupa merkezli bir tarih yazdığı iddiası (s. 117) temelde kabul edilebilir bir görüştür. Çünkü, toplumlar kendileri ile ilişkide bulunan diğerleri hakkında tabii olarak daha fazla kayıt tutmuşlar, bilmedikleri toplumları ise haliyle kaydetmemişlerdir. Bugünün tarihçisi ise yazılı belgelere, yani kayıtlara bakınca belgenin daha çok olduğu yerin daha önemli olduğu yanlışlığına düşmektedir. Yeni ve Yakın Çağlarda Avrupalılar daha çok kayıt tuttuklarından haliyle kendileri ve ilişkide buldukları toplumlar daha önemli gibi görünmeye başlamıştır. Frank, bu durumu fark etmiş ve araştırmalarının

² Eserin biraz daha ayrıntılı bir özeti, her bir bölüm hakkında ayrı ayrı kısa bilgilerin verildiği, bir önceki dipnotta sözü edilen internet sayfalarında bulunmaktadır. Bu tenkit yazısının devamında ise eserin önemli kısımları yorumlanarak ayrıntılarıyla nakledileceğinden dolayı burada eserle ilgili çok kısa ve yorumsuz bir özet verilmiştir.

Güney Doğu Asya'yı anlatan bölümünde bu konuya dikkat çekmiştir. Bu bölümde Güney Doğu Asya'yı kıta ve adalar olarak ikiye bölen Frank önce adaları incelemiştir. Adalara öncelik vermesinin sebebi ise kendi belirttiği üzere adalar bölgesinin kıtadan, deniz ticaretinin de kara ticaretinden önemli olması değildir; sadece adalar bölgesi hakkında kaynağın daha çok olması onu bu önceliği vermeye itmiştir (s. 101). Kaynağın daha çok olmasının sebebi ise o devirde bölgede bulunan Avrupalı tüccar ve seyyahların kendilerini ilgilendiren kısımları kaydedip anlatması, kendilerini ilgilendirmeyenleri ise bilmemesi veya önem verip kaydetmemesidir. Bu durumda bir bölge hakkında kaynağın diğer bölgeden çok olması onun daha önemli olduğunu göstermemekte, sadece kaynağı bırakanlarla daha yakın ilişkide olduğunu göstermektedir. Bu şekilde Frank, kaynakların tuzağına düşmemiştir.

Bugün dünya tarihinde genel olarak Yeni Çağ'ın başlangıcıyla birlikte Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin dünyayı yönlendirdiği ön kabulü bulunmaktadır. Halbuki, Frank'ın ortaya koyduğuna göre, Asya, dünya ekonomisindeki dominantlığını 1800'e kadar sürdürür. Hatta, en az 1750'ye kadar Asya'da üretim, ticaret ve nüfus Avrupa'dan hızlı büyümüştür (s. 53). 1750 gibi geç bir tarihte bile dünya nüfusunun % 66'sından azını teşkil eden Asya'nın üretimi, dünya GSMH'sinin % 80'i idi (s. 164). Bunların yanında Avrupa'nın Asya'ya karşı ticaret açığı vardı ve bunu fazla bir şey vermeden elde ettiği Amerika ile Afrika altın ve gümüşüyle kapatıyordu. Avrupa'dan dışarıya altın ve gümüş akışı, Avrupa'nın bütün ihracatının 2/3'ünü oluşturuyordu (s. 74). Asya'da bu şekilde paranın artması Avrupa'daki kadar fiyat artışına yol açmadı. Bunun yerine Asya'da üretim ve satış arttı, hatta paranın dolaşım hızı da artarak ekonominin ticarileşmesine yol açtı. Asya'da nüfus Avrupa'dan hızlı artarken, fiyatlar Avrupa'dan daha yavaş arttı. Dolayısıyla, Amerika ve Japonya'dan gelen para Asya'da üretim ve nüfusu Avrupa'dakinden daha çok arttırmış oldu (s. 157-158). 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Asya ile Avrupa-Amerika arasındaki üretim oranları halâ 80:20 idi (s. 172). Frank, 1500-1800 arası Asya'nın Avrupa'dan daha hızlı büyüdüğünü ileri sürdüğüne göre incelenen dönemin başları (1400'ler) ve ortalarında (1600'ler) bu oranın kaç olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu dönemde Asya'da üretimin daha hızlı arttığı kabul edildiğine göre daha önceleri bu oranın Avrupa'nın daha lehine olması gerekmektedir. Ancak, Frank, araştırmasında bu karşılaştırmayı yapmamıştır.

Frank'ın naklettiği araştırmacılar Chaudhuri, Ashin Das Gupta ve M.N. Pearson, Sinnapah Arasaratnam, Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib de Asya ticaretinin gelişmiş olduğunu Avrupalıların buna sadece küçük bir oyuncu olarak girdiğini söyler (s. 178-179).³ Bunun yanında, Avrupa'nın Asya'ya sızması (Afrika

³ Bu tenkit yazısında Andre Gunder Frank'ın başka araştırmalardan naklettiği bilgiler de gerektiğinde aktarılmış ve kolaylık olması açısından bu araştırmacıların eserlerinin tam künyeleri de verilmiştir. K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*, Cambridge 1978. Ashin Das Gupta ve M. N. Pearson, *India and the Indian Ocean 1500-1800*, Calcutta: Oxford University Press, 1987. Sinnapah Arasaratnam, *Merchants, Companies and the*

ve Amerika'dan farklı olarak) uzun süre sadece kıyılarla sınırlı kalmıştır. Bunun bir sebebi Avrupa'nın Asya kıta içine girmek için askerî açıdan yetersiz oluşu, diğer bir sebebi de Asyalı ekonomilerin gücüdür (s. 197). Ayrıca, araştırmada belirtildiğine göre, Asya – Avrupa ticareti, Asya içi ticaretin yanında önemsizdi. Meselâ, İngiliz Doğu Hint Şirketi, Asya – Avrupa ticaretinden istediği kârı sağlayamadığı için Asya içi ülkeler arası ticarete girmişti (s. 74-75). Portekizlilerin ticarî kazancının % 80'i Asyalılar arasındaki ticarî aracılığına, % 20'si ise Asya – Avrupa ticaretine dayanmaktaydı (s. 180).

Ancak bu Avrupa merkezliliği yıkma çabası araştırmacının da değerlendirmelerini etkilemiştir. Asya'nın ekonomik önemini anlatırken Avrupa'nın Asya'ya muhtaç olduğunu, Asya'nın ise kaynak ve nüfus zenginliğinden dolayı Avrupa'ya ihtiyacı olmadığını, bu yüzden Avrupa'nın Asya ile ticaret yapmak istediğini vurgulamaktadır. Avrupa'nın dışa bağımlılığını belirtmek için yazar, 1400-1800 arası Avrupa'nın kıtalar arası ticaretinin kıta içi ticaretinden daha büyük bir hacmi olduğunu söylemiş ve özellikle Çin ve Hindistan için durumun bunun tersi olduğunu belirtmiştir (s. 62). Halbuki Steensgaard'ın (1987) Asya – Avrupa ticaretinin Asya içi ticareten önemli olduğu fikrine karşı çıkarken ise Avrupa gemilerinin çoğunun Baltık ve Akdeniz ticareti ile uğraştığını, çok azının Hindistan gibi uzak yerlere gittiğini söylemektedir (s. 182).⁴ Frank, bu karşı çıkışında Avrupa içi ticaretin de Baltık ve Akdeniz yoluyla kıtalar arası ticareten daha gelişmiş olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda, Asya'nın önemi anlatılırken Asya içi ticaret değer kazanmakta, ancak Avrupa'nın önemsizliğini vurgulamak için Avrupa içi ticaret göz ardı edilmiş olmaktadır.

Avrupa merkezliliğe eleştirinin diğer bir noktası kara ticareti ile deniz ticaretinin karşılaştırılmasıdır.

Kervan ticareti 1800'e kadar deniz ticareti kadar önemliydi ve onun tamamlayıcısıydı (s. 63). Onun rakibi değildi (s. 66). 1503'te Batı Asya yoluyla yapılan ve Asyalıların elinde olan baharatın kara ticareti, Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla denizden yaptıkları baharat ticaretinden 16 kat fazla idi. 1585'te Kızıldeniz'den yapılan baharat ticareti Ümit Burnundan yapılandan 4 kat fazla idi (s. 179). Hindistan – Orta Asya arasında her birinin 100-150 kg yük taşıdığı 10.000-20.000 öküzlük kervanlar normaldi ve 40.000 öküzlüğe kadar kervanlar da görülmemiş değildi. Kervanlarda ayrıca bin veya daha fazla 10-12 öküz tarafından çekilen kağnılar da olurdu. Birer gün arayla dizilmiş kervansaraylar 10.000 kişiyi ve hayvanlarını ağırlayabilirdi (s. 182-183). Rossabi ve Steensgaard kervan ticaretinin deniz ticareti tarafından saf dışı bırakılmadığını söylemekte ve bunun önemli bir sebebi-

Commerce of the Coromandel Coast 1650-1740, Delhi: Oxford University Press, 1986. Tapan Raychaudhuri ve Irfan Habib (editörler), *The Cambridge Economic History of India*, vol. 1, c. 1200-1757, Cambridge, 1982.

⁴ Niels Steensgaard, "The Indian Ocean Network and the Emerging World Economy (c. 1550 to 1750)", *The Indian Ocean: Explorations in History, Commerce, and Politics*, S. Chandra (editör), Yeni Delhi: Sage, 1987, 125-150.

nin Afrika çevresinden dolaşan ticaretin masrafının yüksek oluşu ve bunun fiyatlara yansıtılamayışı olduğunu belirtmektedirler (s. 119).⁵ Fletcher da kara ticaretinin deniz ticareti tarafından saf dışı bırakıldığı fikrine karşı çıkmaktadır (s. 120).⁶

Frank, bu şekilde ticarete kara ticareti ile deniz ticaretinin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu söylemekte ve 16. yüzyılda kıtalar arası kara ticaretinin, kıtalar arası deniz ticaretinden fazla olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Afrika ve Asya'daki kara ticareti, deniz ticaretinin gelişmesiyle darbe yememiş, aksine artmıştır (s. 72). Ancak burada, o devirdeki kara ticaretinin daha önceki devirlere göre arttığı düşünülerek bu değerlendirme yapılmıştır. Halbuki, esas dikkat edilmesi gereken kara ticareti ile deniz ticaretinin dünya ticaretindeki payları olmalıdır. 1500-1800 devresinde kıtalar arası kara ticareti önceye göre ne kadar artmış olursa olsun, eğer bu devrede dünya ticaret hacminde tuttuğu oran bir düşüş varsa, bu oran kıtalar arası deniz ticaretine göre fazla da olsa, bu kara ticaretinin geliştiğini değil, gerilediğini gösterecektir. Ancak, Frank bu yatay karşılaştırmayı yapmamış, sadece kara ticaretinin kendi içinde dikey artışını göz önüne almıştır.

Araştırmacının üzerinde durduğu diğer bir konu, Yeni ve Yakın Çağlarda Avrupa'da gerçekleşip Asya'da gerçekleşmeyen teknolojik ilerlemedir. Araştırmacı bunu, kaynakların kullanım durumuyla açıklamaya çalışmaktadır.

Söz konusu dönemde Çin'de kaynak kıtlığı ve nüfus fazlası vardır. Bu durum, kaynakların pahalı, işgücünün de ucuz olması sonucunu doğurmaktadır. Teknolojik gelişme olsa daha çok kaynağa ihtiyaç duyulacaktır. Halbuki ucuz ve yoğun işgücü zaten kaynakları çok kullanmaktadır (s. 302). Asya'da üretim ve nüfus artışı kaynaklar üzerinde baskı yaratmış, ekonomide ve toplumda ayrışma olmuş, gelir dağılımı gittikçe dengesizleşmiştir (s. 305). Diğer yandan, Asya'daki ücretler Avrupa ve Amerika'daki ücretlerden düşüktü. Bu da Avrupa ürünlerinin rekabet gücünü azaltıyordu (s. 307-308). 1750'den sonra ise nüfus artış hızı Avrupa'da yükselmiş, Asya'da düşmüştür. Bu hızın en fazla yükseldiği yer Doğu Avrupa ve Rusya'dır. Bu bölgelerin sanayileşmesi ise Batı Avrupa'dan daha yavaştır. Bu da, nüfus artışının sanayinin daha fazla çocuk iş gücüne ihtiyacı olmasından dolayı olduğu tezini çürütmektedir (s. 310-311). Boserup'a göre 18. yüzyılın ikinci yarısından önce Avrupa'daki nüfus-toprak oranı teknolojik gelişmeye ihtiyaç duymuyordu (s. 311).⁷ Demek ki, Asya'daki nüfus yoğunluğu, verimlilik, kaynakların kıtlığı ve rekabet gücü gibi unsurlar bir teknolojik gelişme ihtiyacı doğurmaktadır. Avrupa'da ise 1750'den itibaren nüfus yoğunluğu, Asya'yla rekabet

⁵ Moris Rossabi, *China and Inner Asia: From 1368 to the Present Day*, London: Thames & Hudson, 1975. Moris Rossabi, "The 'Decline' of the Central Asian Caravan Trade", *The Rise of Merchant Empires*, James D. Tracy (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Kopenhagen: Studentlitteratur, 1972.

⁶ Joseph Fletcher, "China and Central Asia 1368-1884", *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, John K. Fairbank (ed.), Cambridge, 1968.

⁷ Ester Boserup, *Population and Technological Change: A Study of Long-Term Trends*, University of Chicago Press, 1981.

edebilmek için farklı yollar aranmasına yol açmış, bu da teknolojik gelişmeyi doğurmuştur.

Frank, dünyayı Amerika, Avrupa, Afrika, Batı Asya, Güney Asya, Güney Doğu Asya, Doğu Asya, Orta Asya ve Rusya ekonomik sistemlerine ayırarak bu sistemleri tek tek diğer bölgelerle olan ekonomik ilişkilerine ve ticaret açıklarına göre incelemektedir. Bu incelemeye göre çoğunlukla her hangi bir bölge kendi doğusundaki bölge ile ticaretinde açık verirken bunu batısındakinden kapatmaktadır. Meselâ, Batı Asya'nın Güney, Güney Doğu, Doğu ve belki de Orta Asya ile ticaret açığı, Avrupa ticaretinde ise fazlası bulunmaktaydı (s. 83-84). Buna göre yazar, genel ticarete açık veren üç ana bölgeyi tespit etmiştir: Amerika, Afrika ve Avrupa. Frank, bunlara bir de Doğu Asya'daki Japonya'yı katmıştır. Bunlardan Amerika ve Japonya gümüş para ile, Afrika altın ve köle ile, Avrupa ise kıtalar arası (Afrika – Amerika, Amerika – Asya, vb) ticarete ve Asya içi ticarete aracı rolü oynamakla açığını kapatmaktaydı (s. 126-127). Bu karşılaştırmada Asya'daki bölgelerin her birinin söz konusu edilen dönemde ekonomik olarak tek tek Avrupa'dan üstün olduğu vurgulanmaktadır. Ancak bunlardan bir tek Orta Asya'nın ekonomik durumunun Avrupa'dan üstün olup olmadığı belirsiz kalmıştır.

Frank'ın bölgeler arası karşılaştırmasından ortaya çıktığına göre dünyada en önemli bölge olarak Çin merkezli Doğu Asya görülmektedir. Asya'daki diğer bölgeler ise önem sırasına göre şöyle sıralanmaktadır: Hindistan merkezli Güney Asya, Güney Doğu Asya, Batı Asya, Orta Asya. Frank'ın diğer bir girişimi de dünyanın merkezine yoğunlaşmış gittikçe büyüyen daireler çizmektir: En iç daire Yangzi Vadisi ile Güney Çin; ikincisi Çin'in tamamıdır. Üçüncü daire Doğu Asya (Çin, Orta Asya'nın bir kısmı, Kore, Japonya, Güney Doğu Asya) olup, yazar bu dairenin belki de Güney Asya'yı da içine aldığı belirtmektedir. Sonraki daire Batı Asya, Doğu Afrika ve Orta Asya'yı içine alan Asya veya Afro-Asya dairesidir. Avrupa ve Amerika ise bir dış dairede sisteme dahil olur (s. 129-130).

Frank'a göre dünya ekonomik sistemi Çin merkezli idi. Kristof Kolomb'dan Adam Smith'e kadar bir çok Avrupalı bunu bilmekteydi. Ancak, 19. yüzyıl ortasında Avrupalılar, Avrupa merkezli bir tarih yazmıştır. Çin merkezli iddiasının dayanağını, Çin'de gümüşe aşırı talep ile bu talebi karşılayabilecek büyüklükte üretim olması ve bunların müşterisinin bulunması oluşturmaktadır. Bu şekilde Çin, dünya gümüşünün gittiği yer olmaktaydı (s. 117). Frank, dünya ticaretinde altın ve gümüş akışını takip ederek bu akışın Amerika'dan Avrupa'ya, buradan Asya'ya ve sonunda da Çin'e doğru olduğunu bulmuştur. Bundan da tersine bir mal akışı olduğu sonucu çıkmaktadır (s. 66-67, 111). O devirde özellikle dünya para standardı haline gelen gümüşün Çin'e akışının dünya gümüş üretiminin dörtte biri ile yarısı arasında olduğunu belirtmekte ve en düşük olan dörtte bir alınsa bile bunun dünyadaki en büyük pay olduğunu söylemektedir (s. 149).

1500-1800 arası dünya ekonomik sistemi aslında araştırmacıya göre yeni bir şey değil, eskinin devamıdır. Frank, önceki çalışmalarında her bir devresi 500 yıllık olan bir dünya ekonomisi döngüsü olduğunu iddia etmiş ve bunu M.Ö. 3000 ile

M.S. 1450 yılları arasında incelemiştir.⁸ Buna göre 500 yıllık bir devre, her biri iki veya üç asır süren dünya ekonomisinin genişleme ve daralma dönemlerinden oluşmaktadır. Dünya ekonomisinin genişlediği döneme A, daraldığı döneme de B dönemleri adı verilmiştir (s. 36). Bu araştırmasında da bu döngünün modern zamanda devam edip etmediği üzerinde durulmaktadır.

Genişlemeci A devresi ve daralmacı B devresinden her biri iki – üç yüz yıl arası sürmektedir:

1000/1050 – 1250/1300 A devresi,

1200/1250 – 1400/1450 B devresi (260-261).

1400/1450'den en az 1750'ye kadar A devresi (s. 262).

1400'den itibaren Hindistan, Güney Doğu Asya ve muhtemelen Çin'de genişleme başlamaktadır. Genişlemenin marjinal noktaları ise Venedik, Ceneviz ve İspanya'dadır (s. 261).

18. yüzyılın sonlarından itibaren Asya'da B devresinin başlangıcı vardır. Osmanlı, Babür, Safevî, Çing (Ch'ing), hatta Avrupa'daki Habsburglar düşer. Asya'da başlayan bu B devresi Avrupa'nın genişlemesine hizmet eder (s. 264). Düşüş belki de önce İran, sonra Hindistan'da 18. yüzyılın ikinci yarısında tekstilde rekabet gücünün kaybolması ve gümüş akışının tersine dönmesiyle başlar (s. 267).

Osmanlı ekonomik genişlemesi 17. yüzyılın sonunda zirveye çıkar. 18. yüzyılın ilk yarısında ise izafi bir zayıflık başlar (s. 271-272). 19. yüzyıl, Osmanlı ekonomisi için tam bir duraklama ve izafi bir düşüştür. Avrupa ile ticaret azalır. Kuzey Amerika'nın ucuz pamuğu Anadolu'da üretilenin yerine geçer. Karaip kahvesi, Arap kahvesinin yerini alır. İç pazara Karaip şekeri hakim olur. Bütün bunlar kölelerin ürünleridir (s. 272).

Frank'ın Bosworth'un şehirleşme incelemesinden naklettiğine göre Doğu Asya ile Avrupa'nın şehirleşme oranları 1825'te çakışır.⁹ 1850'de Londra dünyanın en büyük şehri pozisyonunu Pekin'den alır. Murphey de Asya'nın düşüşü ile Avrupa'nın yükseliş eğrilerini 1815'te çakıştırır (s. 262).¹⁰ Buna göre yazarın gelmek istediği noktanın şu olması gerekir: 18. yüzyıl sonlarında Asya'da başlayan B devresi Avrupa'nın genişlemesine yol açmıştır. Ancak ekonomi küresel olduğu için Asya'nın daralması, sonunda Avrupa'yı de etkileyecek ve bütün dünyada B devresi yaşanacaktır. Ancak Asya'nın daralması ve düşüşü ile Avrupa'nın yükselişi başlamakta ve bunun bugün için Avrupa'da bir düşüşe dönüştüğü görülmektedir. A ve B döngülerinin son geldiği bu durum Frank'ta da sorular uyandırmakta, ancak o, bunların cevabını vermemektedir:

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısı Asya'nın B devresi. Asya merkez olduğu-

⁸ A. G. Frank ve B. K. Gills (ed.), *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, Londra ve New York: Routledge, 1993.

⁹ Andrew Bosworth, "World Cities and World Economic Cycles", *Civilizations and World Systems Studying World Historical Change*, Stephen K. Sanderson (ed.), Walnut Creek, Calif.: Altamira, 1995.

¹⁰ Rhoades Murphey, *The Outsiders: Western Experience in India and China*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1977.

na göre bu, dünyanın da mı B devresidir? O zaman Batının bu devrede her yönden ilerlemesi nasıl açıklanır? İki yüz yıllık bu devre Batı için daha önce Asya'nın yaşadığı 250-300 yıllık A devresinin bir devamı mıdır? Şimdi doğudaki (Doğu Asya) hareketlenme Batı'nın iki yüz yıllık A devresinin merkezinin tekrar doğuya geçişi midir? O zaman dünyada birbirini takip eden bir kaç A devresiyle karşılaşılıyor ve B devresini bulamıyoruz. Öyleyse bütün dünyanın daraldığı B devresine ne oldu? Uzun döngü nereye gitti? (350). Araştırmacı buradaki açmazı fark etmiş, ancak bu kitapta henüz cevabı bulabilmiş değildir. Eserinde 19. yüzyıl için de araştırmalarını sürdürdüğünden bahseden Frank, muhtemelen bu araştırmalarında bu cevapları da bulmaya çalışmaktadır.¹¹

Frank'ın bu şekilde bir dünya ekonomik sistemi incelemesi için daha çok baş vurduğu eserler ve girişte yaptığı tartışmalara bakıldığında tartışmaları yapanlar ve bunların tarihlendirilmesi açısından şöyle bir durum görülür: Wallerstein – 1974, 1980, 1989; Frank – 1978; Braudel – 1979, 1992; Wolf – 1982; Abu-Lughod – 1989; Glover – 1991; Blaut – 1993; Sanderson – 1995; Modelski-Thompson – 1996; Chase-Dunn ve Hall – 1997.¹² Frank, bunlardan Braudel ve Wallerstein'ı Avrupa merkezli bulmaktadır (s. xv-xvi). Bu dünya sistemi bibliyografyasına göz atıldığında tarih, ekonomi ve sosyolojiye bir dünya sistemi açısından bakılarak

¹¹ 1929 yılında doğan Andre Gunder Frank, 23 Nisan 2005 tarihinde 76 yaşında hayata gözlerini yummuştur. Çok aktif bir bilimsel hayatı ve yayın geçmişi olan Frank'ın öldüğü tarihte hâlâ baskıda olan birçok çalışması bulunmaktaydı. Bunlar arasında geçen “ReOrient World History, Social Theory, and the 19th Century” (Samir Das Gupta ve Jay Weinstein (editörler), *The Discourse of Applied Sociology*, Yeni Delhi, baskıda) adlı makalesi burada sözü edilen araştırmalarının bir sonucu olabilir. Bu kitap bugün için hâlâ çıkmamıştır. Diğer yandan Frank'ın 19. yüzyıl üzerine yaptığı çalışmaların taslakları birinci dipnotta sözü edilen sitede http://trojasdatabank.org/agfrank/reorient_19c.wpd ve http://trojasdatabank.org/agfrank/reorient_19c.doc adreslerine konmuştur.

¹² Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Books, 1974. Immanuel Wallerstein, *Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*, Academic Books, 1980. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III The Second Era of the Great Expansion of the Capitalist World Economy 1730-1840s*, Academic Books, 1989. Andre Gunder Frank, *World Accumulation 1492-1789*, New York ve Londra: Monthly Review Press ve Macmillan Press, 1978. Andre Gunder Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, New York ve Londra: Monthly Review Press ve Macmillan Press, 1978. Fernand Braudel, *The Structure of Everyday Life: Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Cilt 1, University of California Press, 1979. Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce: Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Cilt 2, University of California Press, 1992. Fernand Braudel, *The Perspective of the World: Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Cilt 3, University of California Press, 1992. Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History*, University of California Press, 1982. Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*, New York: Oxford University Press, 1989. Ian Glover, “The Southern Silk Road: Archaeological Evidence for Early Trade Between India and Southeast Asia”, *UNESCO Silk Roads Maritime Route Seminar*, Bangkok, 1991. J. M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, The Guilford Press 1993. Stephen K. Sanderson (editör), *Civilizations and World Systems Studying World Historical Change*, Walnut Creek, Calif.: Altamira, 1995. George Modelski ve William R. Thompson, *Leading Sectors and World Powers: The Coevolution of Global Economics and Politics*, University of South Carolina Press, 1996. Christopher Chase-Dunn ve Thomas D. Hall, *Rise and Demise: Comparing World-Systems*, Westview Press, 1997.

yaklaşılmasının 1989'dan sonra arttığı görülmektedir. Bilindiği gibi, bu tarihten itibaren iki kutuplu dünya sistemi yıkılmış ve “yeni dünya düzeni” ile birlikte “küreselleşme” gibi temeli tek bir dünya sistemi anlayışına dayanan kavramlar sıkça duyulur ve tartışılır olmuştur. Bu durum, İsenbike Togan'ın, tarihçilerin dünyanın mevcut durumundan etkilenip tarihe bu etkiler altında baktığı düşüncesini doğrulamaktadır.¹³

Araştırmada, dünya ekonomik sistemi bir bütün halinde incelenirken bir yerde olan krizin, özellikle bu yer merkezse, bütün dünyayı etkilediği belirtilmektedir. Frank, buna göre 1250-1450 krizi ile 17. yüzyıl krizlerini incelemiştir:

Wallerstein 1250-1450 arası Avrupa'daki çöküşü incelemiş, Braudel de aynı tespit etmiştir. Janet Abu-Lughod ile Barry Gills ve Frank ise aynı çöküşün bütün Afro-Avryasya'da olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁴ Chaudhuri de 1220'lerden 1350'lere kadar Asya'nın bir çok toplumunun krizde olduğunu söylemektedir (s. 228-229).¹⁵ 1250-1450 arası Çingiz'in fetihlerinin gerçekleştiği dönemdir. 1260'ta Kuzey Çin'in fethi tamamlanır. 1240'lardan itibaren Anadolu ve Deşt-i Kıpçak'tan Karakurum'a kadar düzenli bir sistem vardır. Bu durum en aşağı 1320'lere, Çağatay hanlığındaki *hanbaziliğe* kadar devam etmiş olmalıdır.¹⁶ Söz konusu bölgenin tam ortasına denk gelen kısımdaki bu siyasî karışıklıktan sonra 1360'ta Temür'le yine bir düzen olmuş, etraftaki devletler büyük bir sarsıntıya uğramasına veya yıkılmasına rağmen Urallar ve Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a kadar yine tek bir sistem oluşturulmuştu. Bu durumlara hayranlıklarını Marko Polo da, Klavijo da yazmıştır. Dolayısıyla 1240'lardan 1320'lere ve 1360'tan en aşağı 1400'lerin başına kadar Asya'nın büyük kısmında tek sistemler vardır. Bu durum sözü edilen araştırmacıların 1250-1450 ve Chaudhuri'nin 1220-1350 krizleriyle ters düşüyor gibi görünmektedir.

Ayrıca bu döneme denk gelen 13. yüzyılda Java'nın dünyanın en zengin yeri olduğu, Moğolların bu zenginliği sömürmeye çalıştığı, ama beceremedikleri de belirtilmektedir (s. 93). 13. yüzyıl Moğolların dünya sistemini kurduğu devredir ve bu devrede en zengin yer olarak kendi dışlarındaki bir yerin belirtilmesi de ilgi çekicidir.

17. yüzyıla bakıldığında, Frank, 1620-1690 arası çeşitli zamanlarda

¹³ Bu görüş hakkında daha ayrıntılı bilgi için: İsenbike Togan, “Tarihçi olmak”, *Toplumsal Tarih* 106 (Ekim 2002): 26-29.

¹⁴ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*, New York: Oxford University Press, 1989. A. G. Frank ve B. K. Gills, “The Five Thousand Year World System: An Introduction”, *Humboldt Journal of Social Relations* 18, no. 1 (Spring 1992): 1-79. A. G. Frank ve B. K. Gills, *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, Londra, New York: Routledge, 1993.

¹⁵ K. N. Chaudhuri, *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge University Press, 1991.

¹⁶ Türkistan tarihlerinde *hanbazilik* olarak adlandırılan olay, Çağatay Hanlığındaki boyların her birinin Çingiz soyundan gelen bir kişiyi han ilân edip onun adına diğer boylarla savaşarak bütün hanlıktaki hakimiyeti ele geçirmek istemesi ve bunun sonucunda çıkan iç kargaşadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için: Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı 1227-1345*, Ankara 2005.

Avrasya’da, özellikle Japonya, Çin, Güney Doğu Asya, Orta Asya ve Osmanlı’da ekolojik, demografik, sosyal, ekonomik ve siyasî krizler olduğuna dair deliller bulunduğunu söylemektedir. Ancak Frank’a göre bu deliller Asya için 17. yüzyıl krizi demeye yetersizse, o zaman 17. yüzyılda Hollanda haricinde kriz yaşayan Avrupa’nın henüz dünyayı kendisiyle birlikte aşağı çekecek kadar önemli olmadığı ve gerçekte bir 17. yüzyıl dünya krizi bulunmadığı görülecektir (s. 231-232).

Frank’a göre, genel olarak 17. yüzyılda uzun süreli bir kriz yoktur. Ancak 1630-1640’larda dünyanın çeşitli yerlerinde kısa süreli siyasî ve ekonomik krizler vardır. Bunlar birbiriyle bağlantılıdır. Bunların nüfustan kaynaklandığı şüpheli, ekolojik ve tarım üretimi faktörlerinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Bunların ortak malî probleminden kaynaklandığı da tartışmaya açıktır. Ama Frank kendi görüşünün bu yönde olduğunu da belirtmiştir (s. 232-233).

17. yüzyılda Osmanlı’nın problemleri olmuştur. Ancak Faroqhi, Osmanlı’da bir 17. yüzyıl krizi bulamamıştır. Bursa’nın tekstil üretim ve ticareti azalmış, ama Halep ve İzmir gibi yükselen merkezler de olmuştur (s. 235-236).¹⁷

Yazarın naklettiğine göre Richards, 17. yüzyılda Babür devletinde 1630’ların dışında bir kriz bulamamıştır.¹⁸ Atwell, Çin ve Japonya’da 1630-1640’larda ekolojik sebeplerle özellikle pirinç üretiminin kötüleştiğini, bunun da ekonomik ve siyasî etkileri olduğunu söylemektedir (s. 234-235).¹⁹

Ming ekonomisi, 1620’lere doğru gümüşe dayanarak parasallaşmış ve genişlemiştir. Bu genişleme sadece 17. yüzyıl ortasında ekolojik, demografik, ekonomik ve siyasî krizler sebebiyle kesintiye uğramıştır. 17. yüzyılın sonundan itibaren ve 18. yüzyıl boyunca ise genişlemeye devam etmiştir (s. 160-161).

Japonya ve Çin, yüzyıl sonuna doğru toparlanmış, Portekiz, İspanya ve İtalya ise krizi daha genel yaşamıştır. Ancak Hollanda ve İngiltere bu durumdan faydalanmıştır (s. 236-237).

17. yüzyılda Orta Asya hakkında söylenenler biraz ayrıntılı olarak ele alındığında Frank, şunlarla karşılaşmıştır:

Eli Weinerman Orta Asya’nın düşüşü ve Rusların Orta Asya tarihindeki rolü üzerine SSCB’deki tartışmaları incelemiştir. Bu incelemeye göre, başlangıçta Sovyet hakimiyetini pekiştirmek için çarlığın Orta Asya’nın düşüşünde etkisi olduğu söylenmişti. Orta Asyalılar Moskova hakimiyeti ile çatışınca bu sefer Sovyetler,

¹⁷ Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984. Suraiya Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, Aldershot, UK: Variorum, 1986. Suraiya Faroqhi, “The Fieldglass and the Magnifying Lens: Studies of Ottoman Crafts and Craftsmen”, *The Journal of European Economic History* 20, no. 1 (Spring 1991): 29-58. Suraiya Faroqhi, “Part II Crisis and Change, 1590-1699”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Halil Inalcik, Donald Quartet ve diğerleri (editörler), Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 411-636.

¹⁸ John F. Richards, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies* 24, no. 4 (1990): 625-628.

¹⁹ William Stewart Atwell, “A Seventeenth-Century ‘General Crisis’ in East Asia?” *Modern Asian Studies* 24, no. 4 (Oct. 1990): 661-682.

çarlık rejiminin o kadar da kötü olmadığı üzerinde durmuştu. Sonra Orta Asya'da 17. yüzyılda meydana gelen düşüşün 18. yüzyılda tersine çevrildiği iddia edilmişti. Bunun üzerine bu canlanışın Ruslardan mı, Orta Asyalılardan mı olduğu ve ilk başta söylenen 17. yüzyıl düşüşünün bir uydurma mı olduğu tartışılmıştır (s. 118).²⁰

Rossabi ve Steensgaard, 17. yüzyılda Orta Asya ticaretinde düşüş olduğunu söylemektedir. Rossabi'ye göre bunun sebepleri seller (Küçük Buz Devri) ve siyasî kargaşadır. Frank da, siyasî kargaşa, neden seller ve ekonomik düşüşün sonucu olmasının diye sormaktadır. 17. yüzyılın başı ve sonu Çin ve Hindistan'da ekonomik genişlemenin olduğu dönemdir. Sadece 17. yüzyıl ortaları problemlidir. Frank'a göre bu durum Orta Asya'daki 17. yüzyıl düşüşü teorisini şüpheli kılmaktadır (s. 119-120).²¹

Steensgaard, Orta Asya ticaretinin daha kuzeye kayarak Rus – Çin ticaretine dönüştüğünü söylemektedir (s. 120). İsenbike Togan da, Çin ve Rusya'nın büyü-yüp birbiriyle doğrudan temas etmesiyle aracılardan ortadan kalktığını belirtmiştir (s. 121).²²

Fletcher 1660'tan itibaren bugünkü Moğolistan'da bir "göçebe ekonomik düşüşü"ne dikkat çekmektedir. O da Steensgaard gibi kuzey ticaret yoluna dikkat çekmiştir. 1670'ten itibaren Ruslar, Müslüman (Buharalı) tüccarları yerlerinden etmişlerdir. Fletcher'a göre bu durumun üç sebebi daha bulunmaktadır:

1. Nüfus azalması.
2. Askerî teknolojideki gelişme.
3. Avrasya'nın diğer yerlerinde gelişen bölgeler arası ticaret ve Orta Asya'nın pazarının daralması (s. 120).²³

Frank üçüncü sebebe Orta Asya'nın farklı kısımlarının farklı bölgelerle ilişkiye girdiğini, söyleyerek karşı çıkmıştır (s. 120). O zaman burada problemin ticaretin azalmasından çok Orta Asya'nın bütünlüğünün bozularak merkez olma özelliğini kaybetmesi ve her bir parçanın farklı merkezlerin çevresi olma durumuna gelmesi olduğu düşünülebilir.

Frank'a göre tarih boyunca bu ve benzeri krizler sonucunda dünyada bir takım değişimler olmuştur. Bu değişimler bir kriz sonucunda Moğolların, diğer bir kriz sonucunda da Avrupa'nın yükselişini doğurmuştur.

Moğollar ve Avrupalıların her ikisi de, Frank'a göre, esasen Doğu Asya'da,

²⁰ Eli Weinerman, "The Polemics Between Moscow and Central Asians on the Decline of Central Asia and Tsarist Russia's Role in the History of the Region", *The Slavonic and East European Review* 71, no. 3 (July 1993): 428-81.

²¹ Moris Rossabi, *China and Inner Asia: From 1368 to the Present Day*, London: Thames & Hudson, 1975. Moris Rossabi, "The 'Decline' of the Central Asian Caravan Trade", *The Rise of Merchant Empires*, James D. Tracy (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Kopenhagen: Studentlitteratur, 1972.

²² İsenbike Togan, "Inner Asian Muslim Merchants and the Closing of the Silk Route (17th and 18th Centuries)", *UNESCO Urumqi Seminar paper*, 1990.

²³ Joseph Fletcher, "China and Central Asia 1368-1884", *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, John K. Fairbank (ed.), Cambridge, 1968.

ikinci olarak da Batı Asya’da bulunan merkez bölge ve ekonomilerin etkisiyle buralara ulaşmak istemiş olan periferik (çevre) halklardır. Moğollar hem Çin’e, hem Batı Asya’ya girmiş ve sonunda ana merkezde *Yüen* hanedanını kurmuştur. Batılıları ise başından beri çeken “*Cathay*”dir. Moğolların da, Avrupalıların da merkez bölgeleri ele geçirmeleri, bu merkez Asya ekonomilerinde oluşan uzun süreli B devresi ekonomik çöktürlere denk gelmiştir. *Pax Mongolica* bir saman alevi gibi parlamış ve Moğollar daha küçük parçalara bölünmüştür. Avrupa ise, her ne kadar sonradan bölgeselleşme olsa da, sanayileşmenin yardımıyla daha başarılı olmuştur. Bu iki hareket de marjinal bölgelerin merkez bölge olan Asya’daki siyasî ve ekonomik düşüşü (geçici olarak) değerlendirdiklerini göstermektedir (s. 256-257).

Ancak Moğolların yükselişini sağladığı iddia edilen 1250-1450 (veya 1220-1350) krizi düşünöldüğünde burada kronoloji tutmamaktadır. Moğollar 13. yüzyılın başında yükselmiş, iddia edilen dünya krizi veya ekonomik daralma ise 1220’ler veya 1250’lerde başlamıştır. Bu durumda Moğolların yükselişi bir krizin sonucu değil, bir krizin sebebi gibi görölmektedir. Ancak yukarıda da tartışıldığı üzere Eski Dünya’nın büyük kısmını tek bir ekonomik sistemde birleştirmiş olan Moğol devresinin dünya ekonomik daralmasına yol açmış olması da düşündürücü gelmektedir.

Frank, 1500 – 1800 arası dünya ekonomik sistemini incelediği eserinin sonunda ise dünya tarihine bakışta yeni perspektifler sunma girişiminde bulunmuştur. Burada sık sık vurgulanan farklılık içinde birlik ve son paragrafta kabul edilen birlik içinde farklılık Hegel felsefesini hatırlatmaktadır. Bunun yanında Frank, tarihçilerce bugüne kadar kabul edilen yaklaşımlara karşı kabul edilmesi gereken yaklaşımların neler olduğunu tartışmıştır. Buna göre şimdiye kadar tarihçilerde genel olarak hakim olan bölgesel bakış yerine genel bakışı, her bir bölgenin kendine haslık ve farklılığının vurgulanması yerine birlik ve benzerliklerin vurgulanmasını, kesik bir tarih anlayışı yerine sürekli bir tarih anlayışını, bir bölgenin tarihin derinliklerinden itibaren dünyadan soyutlanarak incelenmesi yerine aynı dönemde farklı bölgelerdeki gelişmelerin birbirini etkilediğinin incelenmesini, tek bir gelişim çizgisi kabul edilmesinin yerine döngülerin varlığının kabul edilmesini ve tarih incelemesinde araçlar, yani veriler yerine yapıya, yani sisteme önem verilmesi gerektiğini savunmaktadır (Son Bölüm).

Sonuç olarak, Frank’ın *ReORIENT* adlı bu eseri, dünyada kabul edilmiş görölen Avrupa merkezli tarih anlayışına çok ciddi bir eleştiri ve tarihi baştan yazma girişimi veya tarihçiliği sapmış mecrasından doğru mecrasına çevirme girişimi şeklinde değerlendirilebilir. Dünyadaki gelişmelerin birbirini etkilediği düşünölrse Frank’ın ileri sürdüğü görüşlerin, tarih yaklaşımı açısından tarihiye geniş bir perspektif ve olayları daha iyi yorumlama kabiliyeti vereceği kabul edilebilir. Ancak, Frank’ın bu araştırmasında olduğu üzere dünyanın ekonomik tarihine bu kadar sistematik bir yaklaşım, bölgeler arası etkileşimin bir makinanın işleyişi gibi algılanması sonucunu doğurmaktadır. Sanki dünya çapında mevcut olan bir makina

(atlıkarınca veya dönme dolap) kendi kendine, bağımsız olarak işlemektedir. Yaratılan bu mekanik duygu, insanın önemini azaltmakta ve her hangi bir kişinin kendi başına hiç bir şey yapamayacağı düşüncesini doğurmaktadır. Bu bakışın ışığı altında Çingiz, Temür, İskender, Napolyon gibi siyasi liderlerin; İbn-i Sina, Biruni, Uluğ Bek, Einstein, Edison, Newton gibi büyük mucitlerin kişisel bir önemi kalmamakta, bunlar ancak şartların gerektirdiği, yani dünya sisteminin onları ittiği şeyleri yapan birer çark durumuna gelmektedirler. Diğer insanlar ise, en iyimser düşünceyle sadece bu çarkların dişleri olarak tasavvur edilebilmektedir. Araştırmanın bu derece sistematik ve mekanik, bireyi geri plâna iten ve tamamıyla önemsiz kılan bir bakışa sahip olması okuyucuda rahatsızlık uyandırmaktadır. Bu olumsuzluğuna rağmen, tarihçilerin dünyadan soyutlanmış dar bir bölge ve zamandan soyutlanmış kısa bir süreç üzerine odaklanarak geneli kaybetmelerine karşı, bu kitap, derinlemesine araştırılmış bir genel tarih (makro tarih) örneği vererek ufuk açıcı bir işlev görmektedir. Bu sebeple eser, hem bilgi, hem metod, hem de teori açısından sadece iktisat tarihçilerinin değil, bütün tarihçilerin okuması gereken bir araştırma niteliğini taşımaktadır.